

ВАЛ. Г. СКЛЯРЕНКО
ПРЕФІКС ПА- В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Праслов'янський іменний префікс **ра-** генетично пов'язаний з прийменником *ро* і дієслівним префіксом **ро-**. Різниця форм зумовлена давнім розрізненням вокалізму первісного ***rǫ**, вживаного, очевидно, у функції прислівника. У слов'янських мовах варіант з коротким голосним (***rǫ**) став функціонувати як прийменник і дієслівний префікс, що спочатку вільно сполучався з наступним словом. При іменних утвореннях з другим членом віддієслівного чи відіменного походження виступала форма ***rǫ->ра-**.

Цей префікс поширений на всій слов'янській території, але в мовах представлений не дуже численною групою слів. Досліджені вони недостатньо і тому становлять певний інтерес.

Значна частина українських дериватів з префіксом **па-** з другим членом віддієслівного походження (хоча спочатку основою утворень були імена) виникла ще в праслов'янський період. Це такі слова, як *па́губа*, *па́морока*, *па́стка*, *па́тока*, *па́толоч*, *па́вороз* (Гр.)¹, *па́рубок* (діал. *па́робок*). Дієслівна мотивація переважної їх більшості не викликає сумнівів (**raguba < *rogubiti* «стратити, знищити», **pařeka < *pořekti* «посікти, вирубати», **patoka < *potekti* «потекти» і т. п.). Префікс не надає утворенням нового значення, а є немовби іменним відповідником дієслівного префікса **по-**, що виражає розширення дії, її початок чи закінчення тощо. Разом з іншими морфологічними рисами — суфіксацією, чергуванням, наголосом — він неначе сигналізує про приналежність деривата до класу імен.

Але, як зазначають окремі дослідники, названий тип дериватів у слов'янських мовах не був первинним. Виникнути він міг вже при існуванні префіксальних дієслів, тобто після зрощення **ро** з дієсловом. Більш ранніми мали бути ті іменники, які утворились безпосередньо внаслідок поєднання **ро** і непрефіксального дієслова. До таких утворень, на нашу думку, належить іменник *парій* «відройок» (Гр., Жел.) (зменш. *паройо́к*, *паройк*). Первинне, очевидно, значення слова — «те, що виросло після першого роїння» («молодий рій») — дозволяє вбачати тут давній дериват, оснований на поєднанні **ро** «по, після» і праслов'янського дієслова *řinǫti* «спричинити щось до руху».

У дієслові ** ro-mьněti*, з яким звичайно зіставляється іменник *па́м'ять*, також видно сліди вільного сполучення **ро** «по, після» і *мьněti* «думати, мислити, вважати». На основі такого поєднання й утворено *раме́ть*, букв. «те, що думають, результат думання». Подібним чином від дієслівної основи *жити* виник іменник *па́жуть* «пасовисько» (Жел.), (первинно, мабуть, те, що споживається, з'їдається). Іменник *па́пороть* походить від псл. *raportь*, утвореного від **portь* «крило», пов'язаного з *р҃гати* «летіти». Назву рослині дано за схожістю її листя з крилом птаха.

Чи не найбільш архаїчним є слово *паву́к*. На думку дослідників, пов'язане воно з давнім віддієслівним іменником, що сягає ще індоєвропейського **ank-*, **ang-* «згинати, вигинати» і, очевидно, значить «те, що подібне до вигнутого, дугоподібного предмета».

Слід відзначити, що розрізнення двох представлених типів дериватів не завжди можливе у зв'язку з вторинними видозмінами мотивації окремих слів. Але головне полягає в тому, що в ранній період розвитку праслов'янської мови існували утворення з **ра-** (як першим компонентом) і з компонентом другим, мотивованим через дієслово. Етимологічний аналіз слів *паву́к*, мабуть, також *па́пороть* підказує, що спочатку це були утворення з ***rǫ-** (**ра-**), подовженого з невідмінюваної первісної форми прислівникового значення **ро**, з іменником віддієслівного походження. Близькі вони були до утворень типу *па́горок*, *па́синок* (див. далі) і різнилися лише мотивацією другого компонента (лише тому ми й розглядаємо їх разом з віддієслівними, а не з відіменними утвореннями). Перший же компонент виражав подібність до предмета, названого мотивуючим словом.

¹ Тут і далі вживаємо такі умовні скорочення: Гр. — Словарь української мови : В 4-х т. / За ред. Б. Грінченка, К., 1907—1909; Жел. — Желеховський Є., Недільський С. Малоруско-німецкий словарь: В 2-х т., Львів, 1886.

Молодшими були деривати, утворені за моделлю: **po** + дієслово → **pa-** + віддієслівний іменник (пор. *пам'ять, пажить* і т. д.). При зрощенні з дієсловом **po** подовжувалося в ***rō-** > **pa-**.

Далі словотворча модель розширювалась: іменники з префіксом **па-** почали утворюватись від дієслів з префіксом **по-** і стали означати результат дії основного дієслова: *пагуба, паморока, пасіка, патока* і т. д. Слід проте відзначити, що подовження префіксального голосного в аналогічних утвореннях не завжди було обов'язковим. Про це свідчить значна кількість віддієслівних іменників з префіксом **по-**.

Подібного типу і деривати *пачо́си / пачі́скі, пазі́лки / пазолки* «зола, яка викидається після луження» (Гр.), *пато́ки* та ін., але виникли вони пізніше і внаслідок вторинних нашаровувань стали називати «те, що є залишком після дії, названої через непрефіксоване дієслово». Префікс **па-**, таким чином, почав втрачати залежність від дієслівного префікса **по-** і зі значенневого боку наблизився до прийменника **по**.

Всі наведені вище віддієслівні деривати є спільними для слов'янських мов. Виключно українській мові властиві слова *па́гін, пакі́с* «покіс» (Жел.), хоч утворилися вони дуже давно. Віддієслівного походження, очевидно, й іменники *па́росль, па́росток, па́тороч, па́жера*.

Крім віддієслівних дериватів з префіксом **па-**, в українській мові існують слова з тим же префіксом, мотивовані через імена. До найдавніших праслов'янських утворень належать *па́нога* «велика гілка, відгалуження» (Жел.), *па́ріг* «відросток, відгалуження рогів» (Жел.), *па́рогач* «олень» (Гр.), *па́синок* «нерідний син одного з подружжя, який доводиться рідним другому; бічний пагін рослини», *па́дчерка* «нерідна дочка одного з подружжя, яка доводиться рідною іншому; пасербиця», *паді́л* «невелика долина», *па́горок* «височина, часто з пологими схилами, пригір», *палу́ба* «суцільне водонепроникне горизонтальне перекриття в корпусі або надбудова судна у вигляді підлоги; будка», *па́кость* «поганий, підступний, шкідливий учинок», *паску́да* «погана, мерзенна, підступна людина». Менш поширені в слов'янських мовах слова *па́горб* «пагорок» (зменш. *па́горбок*), *па́смуга* «смуга», *пакі́л* (діал.) «кілок» (зменш. *па́колок, па́кілець*), *па́лука* «лука» (Гр.).

Сформовані подібні слова на ґрунті синтаксичного сполучення прийменника й іменника. Причому в утвореннях виступав різновид прийменника з довгим голосним (***rō**). Згодом перший компонент таких іменних утворень був здеградований до ролі словотворчого форманта. І деривати стали сприйматися як префіксальні чи префіксально-суфіксальні. Наведені вище слова відіменникового походження належать до різних хронологічних шарів. У старших утвореннях префікс **па-** треба зіставляти з праслов'янським прийменником ***po** «під». У таких словах формант надавав значення «ніби, несправжній, подібний», а дериват у цілому значив «подібний до предмета, названого мотивуючим словом, але і неідентичний з ним; несправжній предмет, названий мотивуючим словом», напр.: *па́синок, па́горок* і т. д.²

У новіших утвореннях, де **па-** виражає вторинність, функція префікса впливає зі значення прийменника і **po** «по, після», напр.: *па́ріг, па́нога* і т. д.

Меншу сферу вживання мають слова *па́жила* (Гр.), *па́клен, па́сока, па́дворок* «садиба на околиці міста» (Гр.), *паморо́зь*. До власне українських можна віднести *па́кінь* «поганий кінь, кляча» (Гр., Жел.), *па́ріпок* (Жел.), *паю́ха* «кров» (Гр.), *па́зелень, па́гілля* «тоненькі гілочки» (Гр.), *па́віко* «віко ока» (Гр.), *па́літок* «гарне, сприятливе для врожаю літо» (Гр.), *памоло́дь, памоло́док, па́житниця, пазоло́ть*. Немає сумніву, що зменшувальне і зневажливе значення, які надає формант, розвинулися пізніше (пор. *па́вітер* «слабкий вітер, вітерець» і т. д.). Не зовсім зрозуміла функція префікса в слові *па́ко́лосок* «колосок» (Жел.).

Окрему групу становлять значно новіші утворення з **па-**, мотивовані, як вважають окремі дослідники, через вирази з прийменником **по**: *па́водок* (< по воді), *па́бородки* «складки відвислої шкіри під бородою» (Гр.) *па́бороди* «бакенбари» (Жел.) (< по бороді). Не виключено, однак, що подібна мотивація витворилася вторинно.

Значна частина слів з префіксом **па-** характеризується безсуфіксним утворенням.

² Див.: *Ендзелін ІІ. Латышские предлоги. Юрьев, 1905, ч. 1, § 53—55.*

Форма другого компонента утворення часто не відрізнялася від форми мотивуючого іменника, напр.: *дуб* — *па́дуб*, *діл* — *па́діл*, *нога* — *па́нога*, *ріг* — *па́ріг*, *жить* — *пажить* і т. д. При префіксально-суфіксальному способі словотворення найчастіше використовувався суфікс **-ьк-** (**-к-**), напр.: *пагорок*, *па́горбок*, *па́літок* і т. д.

Варто підкреслити, що питомі прикметники з префіксом **па-** в українській мові за незначним винятком не збереглися (пор. діалектне *пахмурний* «похмурний»). Проте певну продуктивність проявляє процес утворення прикметників від іменників з префіксом **па-**: *па́водко́вий*, *па́гористий*, *па́губний*, *па́синковий*, *па́соковий* і т. д. Наголос у дериватах з префіксом **па-** падає на префікс. Незначні відхилення пояснюються явищем аналогії, вторинними переміщеннями акценту, пор.: *паву́к*, *пачі́ски*.

Префікс **па-** і нині втратив продуктивність. У ході розвитку слов'янських мов він був витіснений дієслівним префіксом **по-**. Цьому сприяла і здатність його замінятися іншими префіксами (пор.: *пагорок* — *пригорок* і т. д.).